

Розділ перший.
ФІЛОСОФІЯ РЕЛІГІЇ і БОГОСЛОВ'Я

1.1 Юрій БОРЕЙКО. СТРУКТУРИ ПОВСЯКДЕННОСТІ В КОНСТРУЮВАННІ РЕЛІГІЙНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті характеризуються структури повсякденності, в яких конструється релігійна Ідентичність. Визначено, що основу особистісної та групової релігійної ідентичності складають ментальні структури, символічні дії, ритуали, мова.

Ключові слова: *структури повсякденності, релігійна ідентичність, віруюча особистість, релігійна спільнота, релігійні практики.*

The structures of everyday life, where religious identity is constructed, are analysed in the article of Boreyko Yuri Grigorovich «The structures of everyday life in the design of religious identity». Determined that the basis of personal and group religious identity are mental structures, symbolic actions, rituals, language.

Keywords: *structure of everyday life, religious identity, personality believer, religious community, religious practices.*

Постановка наукової проблеми та її значення. На сучасному етапі розвитку людства прискорюються глобалізаційні процеси, внаслідок чого нівелюються самобутні риси національних культур, синкретизується релігійна свідомість. В цьому контексті особливої актуальності набувають проблеми, пов'язані з формуванням та збереженням різних форм ідентичності. Простір повсякденності формує певні зразки поведінки особистості, її взаємодії з іншими людьми, зі світом, у процесі якої відбувається соціалізація та ідентифікація. Релігійна ідентичність посідає особливе місце в житті віруючої людини, яка з позиції самовизначення оцінює та відтворює структури повсякденності на рівні буденної свідомості та повсякденної поведінки.

Аналіз досліджень і публікацій. Феномен ідентичності слугував предметом філософської рефлексії У. Бека, В. Гумбольдта, Е. Еріксона, Г. Люббе, Ж. Фурастьє, С. Хантінгтона, В. Хесле. Ідентичність у площині повсякденності досліджується П. Бергером, С. Боголюбовою, Ю. Габермасом, Е. Гуссерлем, І. Касавіним, Т. Лукманом, Н. Луманом, А. Шюцем. Релігійна ідентичність поставала предметом наукового доробку А. Арістової, О. Крилова, М. Мчедлова, І. Папаяні, М. Черенкова. Різноманітні аспекти проблеми релігійної ідентичності досліджуються в працях М. Бабія, Є. Більченко, В. Гараджі, В. Климова, А. Колодного,

О. Недавної, П. Сауха, Л. Филипович, В. Шевченка. Водночас більш детального вивчення потребують питання, пов'язані із з'ясуванням особливостей конструювання релігійної ідентичності в структурах повсякденності, що й визначило мету статті.

Виклад матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Конкретизувавши категорію Е. Гуссерля «життєвий світ» у «повсякденний життєвий світ», А. Шюц визначив це поняття як субуніверсум, що містить причини, зв'язки, природні закони речей та подій, соціальні явища, інститути. Елементами, що конституюють повсякденність, А. Шюц вбачає особливі форми реальності – трудову діяльність, специфічну впевненість в існуванні світу, напружене ставлення до життя, особливе переживання часу, специфіку особистісної визначеності індивіда, що діє, особливу форму соціальності. Вчений виокремив ряд кінцевих сфер значень – релігію, гру, сон, художню творчість, повсякденність [Шюц А. Структура повсякденного мышлення // Социологические исследования. – 1988. – т. 2. – С. 129-137].

Життєвий світ відтак є сукупністю кінцевих сфер сенсу, в якій повсякденна реальність постає системоутворюючим стрижнем завдяки універсальній природі та інтерсуб'єктивному характеру.

Повсякденність характеризується різноманіттям форм вияву, містить ментальні характеристики, структури мислення, діяльні, комунікативні структури, ідентифікаційні характеристики. Ідентичність постає зрізом буденної свідомості, пов'язаним з процедурою самовизначення людини у світі, способом пізнання світу, містить соціально-орієнтаційну складову, пов'язану зі стратегіями повсякденної поведінки людини. В життєвому середовищі, рутинних практиках людина хоча й не рефлексує з приводу певної проблемної ситуації, проте образ «я» або «ми» конституює систему соціальних відносин. З цих причини спроби відокремлення ідентичності від повсякденності призводять до втрати зв'язку між цими феноменами.

Розглядаючи повсякденність як статистичний образ світу, в якому штучно призупинені креативні, інноваційні процеси, натомість вирізняються стабільні основи життєдіяльності людини (традиції, ритуали, стереотипи, категоріальні схеми), що не піддаються сумніву, І. Касавін і С. Щавелев здійснюють паралельний процес «розповсякденювання», тобто потягу до піднесеного і трансцендентного. На думку вчених, повсякденність здатна «перетравлювати» межові ситуації, володіє рисами сакральності, екстраординарності, завдяки чому індивід має можливість пов'язати свою повсякденну діяльність з високою ідеєю чи ідеалом [Касавин И. Т., Щавелев С. П. Анализ повседневности: [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://journal.iph.ras.ru/alltag.doc>].

Очевидно, що людина перебуває в кількох життєвих світах, яким властиві відносини підпорядкування, перетину, протидії тощо. Одним із життєвих світів людини є світ релігійного досвіду, полюсом якого постає

релігійна повсякденність – варіант повсякденності, що підпорядковує своєму смисловою універсуму інші кінцеві сфери сенсу. Релігійна повсякденність є певним кодом, який задає структурні детермінанти, визначає соціальні дії та систему відносин, контролює поведінкові установки відповідно до потреб середовища. Віруюча особистість сприймає релігійну і повсякденну реальність як тотожні. Основою світогляду віруючих є існування системи ієрархічно вибудованих світів, що розуміються як надприродні, сакральні. Завдяки вірі, як атрибуту релігійної повсякденності, послідовники певного віровчення мають єдину повсякденну реальність – інтерсуб'єктивний світ, складовою якого є ідентифікація індивідів, груп, спільнот. Базисними структурами, що вкорінені в повсякденних відносинах, лежать в основі процесу особистісної та групової ідентифікації, вчені вважають мову, символічні дії, ритуали, забобони та етнокультурні стереотипи, які є нерелективними, інтенційними утвореннями [Савченко Л. А. Повседневность: методология исследования, современная социальная реальность и практика (социально-философский анализ): автореф. дисс. докт. филос. наук.–Ростов н/Д, 2001.]

Як акт самовизначення індивіда ідентичність є способом включення в повсякденність на основі освоєння рутинних форм, примирення з обставинами або перетворення структур повсякденного життя, розширення життєвого світу внаслідок вибору наступальної життєвої стратегії через самовизначення як бажаний життєвий проект. В акті самовизначення міститься актуалізація особистого досвіду та досвіду групи, що зорієнтовані на «озвичаювання» або створення адекватних форм малого світу. Ідентичність формується як спосіб самоствердження особистості на основі алгоритмізації соціального життя, яка використовує знання повсякденності в процесі легітимації домагань та намірів щодо «інших», до «великого» світу [Боголюбова С. Н. Повседневность: пространство социальной идентичности: автореф. дис. ... доктора филос. наук. – Ростов-на-Дону, 2011. – С. 10].

Релігійну ідентичність дослідники визначають як фіксацію тотожності суб'єкта в плані набуття ним власного екзистенційного досвіду за допомогою релігії при суб'єктивному усвідомленні своєї приналежності до певної релігійної організації. Формування релігійної ідентичності здійснюється на основі тотожності та відмінності, почуття приналежності до своєї спільноти і, водночас, відособленості, інакшості щодо представників інших релігійних організацій [Крылов А. Н. Религиозная идентичность. Индивидуальное и коллективное самосознание в постиндустриальном пространстве. – М., 2012. – С. 27]. Ідентичність, в тому числі й релігійна, конструюється на основі протиставлення «своїх» і «чужих». І. Папаяні вважає, що розгортання релігійної ідентичності актуалізується у вертикальному напрямі – трансцендентному та горизонтальному – суспільному. Комунікативною особливістю першого

напряму є відносини «Я» – «сакральне» на індивідуальному рівні і «Ми» – «сакральне» – на груповому рівні. Горизонтальний зріз релігійної ідентичності характеризує суспільний рівень, що також містить комунікативний аспект, як «Ми» – представники «своєї» релігійної конфесії і «Вони» – прихильники іншої, «чужої» щодо нашої [Папаяні І. В. Феномен релігійної ідентичності в контексті філософсько-релігієзнавчого дискурсу: дис. ... канд. філос. наук. – Донецьк, 2010. – С. 54].

Релігійна ідентичність є простором, в якому відбувається саморегуляція особистості, її самосвідомість, проте певні форми ідентичності можуть сприйматися як репресивні, тобто такі, що застосовують елементи примусу, і пов'язані з соціокультурною детермінацією особистості. Вірогідно, дослідження релігійної ідентичності в контексті структур повсякденності неможливе без з'ясування ролі релігійних інституцій, що покликані, поміж іншим, забезпечувати досягнення солідарності в середовищі віруючих. Одним із аспектів релігійної інституціоналізації є система нормативного та соціального контролю, що формується в рамках певної релігії. Інституціоналізація передбачає контроль досвідчених фахівців за зустріччю віруючих з іншою реальністю та її релігійне переживання, за виконанням приписів щодо певних дій. Релігійні інституції в процесі об'єктивації релігійного досвіду піддають корекції саме цю сферу повсякденності.

Релігійна інституційність має соціальне походження і передбачає існування *Іншого*, необхідність залучення до типізованих дій суб'єкта типізованої дії *Іншого*, тобто формування взаємної типізації, що веде до інституціоналізації релігійного досвіду, який вимагає поєднання «озвичасених» дій двох або більше індивідів. Основою будь-якої релігії є принцип, відповідно до якого первинний релігійний досвід основоположника реалізується в практиках, які згодом сприймаються його послідовниками. Йдеться не лише про інформування *Інших* щодо власних переживань, а про чітке здійснюється навчання учнів самого принципу релігійної дії. Найбільш яскраво це ілюструє Таємна вечеря, Євхаристія, досвід переживання якої контролюється самим Христом. Всі учасники дії впродовж усієї християнської історії повинні бути зацікавлені в цьому досвіді, а дія має бути релевантною для всіх учасників ситуації [Астахова Л. С. Динамика современных религиозных практик в структурах повседневности: автореф. дисс. ... докт. филос. наук. – СПб., 2013. – С. 18-19]. Отже, релігія, як варіант матеріалізації колективної пам'яті, постає системою набутих за посередництвом релігійного досвіду диспозицій, що здійснюють самостійний вплив на формування практик.

Як бачимо, контроль і управління релігійною поведінкою пов'язані зі здатністю розпізнавати дії *Інших* за допомогою закладених у повсякденності схем інтерпретації. Соціальний контроль у релігійній

сфері в площині повсякденності здійснюється на рівні визначення меж тіла і меж дозволеного дотику, правил та меж тілесного дотику зі священними предметами як носіями Божественного, на етапі переключень зон релігійної та буденної повсякденності, передоручення власної волі Божественному, проектування дії з оцінкою можливостей збереження особистого контролю в умовах цілераціональних дій. Визначення норми і патології в релігійних організаціях залежить від інституційних форм контролю і його приватних проявів: контролю над часом, організації простору, техніки спілкування, побудови ієрархічних взаємодій, спостереження за поведінкою тощо [Там само. – С. 24].

Завдяки ідентичності особистість вибудовує буденну картину світу, де ірраціональні та раціональні компоненти перебувають у нерозривній єдності. Породженням та відображенням буденної свідомості є ментальний вимір повсякденності, що перебуває між архетипами культури і раціональними формами суспільної свідомості, характеризується неявністю, міфологічністю, контекстуальністю, впізнаваністю та достовірністю. Ментальність виявляється у повсякденному житті людей, відображаючи певні образи, ідеали людини, що належать до сфери часу, простору, емоцій тощо. Вона визначається історією, соціальними умовами життя спільноти, несвідомим чином набувається у процесі цієї історії. Ментальність зумовлює вчинки і поведінку, спосіб сприйняття, мислення, оцінювання, сприяє вибудовуванню ієрархії цінностей, через які людина відображає та розуміє навколишній світ.

У структурах повсякденності ідентичність стає звичним габітуалізованим феноменом життя людини. Поняття *габітусу* поєднує усвідомлення ментальних структур, завдяки яким суб'єкт сприймає світ, і об'єктивних структур, котрі надають можливість «вписуватися» в соціум. Соціальна реальність продукує *габітус*, який є системою набутих схильностей, що використовуються індивідами як активна здатність змінювати соціальні структури. Категорія *габітусу* вказує на сукупність диспозицій, що впливають на певні дії чи реакцію індивіда, зумовлюють його поведінку та сприйняття, які є закономірними без свідомого узгодження з певними правилами. Схеми набутих практик засвоюються в процесі соціалізації індивіда через навчання, ознайомлення з прийнятими в певному суспільстві чи спільноті правилами поведінки. Відтак *габітус* є системою зразків діяльності, що відтворюються індивідами в соціальних практиках. Очевидно, що *габітус* певною мірою має бути втілений у комунікативних практиках певної спільноти. *Габітус* структурує групи як джерело їх стабільності та змін. На думку П. Бурдьє, *габітус* перебуває над людиною, оскільки інститути об'єктивовані з урахуванням схильності індивідів до підпорядкування вимогам середовища [Бурдьє П. Структури, габітус, практики // Современные социальные теории. – Новосибирск, 1998. – Т.1. – Вып. 2. – С. 23].

З цього приводу слушною є думка А. Шюца про сприйняття людиною зовнішнього світу у вигляді певних типів чи класифікацій, що відображають соціально зумовлене знання. Буденне знання містить широкий спектр практичних вказівок – «ефективних рецептів». Користуючись ними індивід нарощує свій індивідуально-соціальний досвід, що супроводжується нашаруваннями, різноманітністю пластів, які формують індивідуальну біографію цієї особистості. «Наявне знання» містить не лише придбане індивідом знання, а й досвід попередніх поколінь, переданий у процесі соціального успадкування [Шюц А. Структура повсякденного мислення // Социологические исследования. – 1988. – № 2. – С. 129-137].

Кожній людині, за оцінкою Н. Еліаса, притаманний спільний для всіх членів суспільства специфічний відбиток – соціальний *габітус* – родючий ґрунт, на якому виростають особисті ознаки, що відрізняють людину від інших [Элиас Н. Общество индивидов. – М., 2001. – С. 253]. Очевидно, за аналогією можна вважати, що в певному релігійному середовищі *габітус* постає особливим ідеальним соціокультурним утворенням, комплексом поведінкових програм, реалізація яких забезпечує його відтворення. В такій інтерпретації *габітус* постає механізмом зв'язку індивіда з історичною пам'яттю, що покликана за допомогою традиції зберігати та відтворювати *габітус* у часі. За висловом П. Бурдьє, *габітус* формує індивідуальні та колективні практики, а відтак – саму історію. *Габітус* забезпечує присутність минулого досвіду, який, існуючи в формі схем сприйняття, мислення та дії, найпевнішим способом, ніж всі правила і норми, дає гарантію тотожності та постійності практик у часі [Бурдьє П. Практический смысл. – СПб., 2001. – С. 105].

Оскільки в рамках *габітусу* функціонують сукупність засвоєних правил та норм, традиції, манери поведінки, тілесні диспозиції, *габітус* є сукупністю досвіду життя певної спільноти впродовж її культурно-історичного розвитку. *Габітус* постає структурованим досвідом, що відібраний обставинами, втілений в уявленнях, виражається в практиках і призначений для відтворення. Проте не лише суспільство і середовище формують людину, а й людина в процесі пізнання створює своє середовище, конструює його у вигляді численних реальностей, кожна з яких відображає певну картину світу. П. Бергер і Т. Лукман, виокремлюючи чотири рівні та чотири способи соціального конструювання реальності, першим з них вважають *габітуалізацію*, тобто озвичаєння, перетворення у повсякденність. «Будь-яка дія, яка часто повторюється, – пишуть автори, – стає зразком, згодом вона може бути відтворена з економією зусиль і *ipso facto* усвідомлено як зразок його виконавцем. Крім того, *габітуалізація* означає, що аналізована дія може бути знову виконана в майбутньому тим же чином і тим же практичним зусиллям» [Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995. – С. 52].

Істотним чинником функціонування релігійної ідентичності є повсякденний релігійний ритуал як практика іно-буття і метод конструювання світу повсякденності. Релігійна дія завжди має суб'єктивний характер, оскільки система координат, у якій орієнтується агент, конструюється ним відповідно до власних уявлень. Перед-дія певного актора інтерпретується, виходячи з тілесної поведінки Іншого, внаслідок чого формується процес дії [Астахова Л. С. Динамика современных религиозных практик в структурах повседневности. – С. 21]. Важливими параметрами релігійної ідентичності є просторово-часові характеристики релігійних ритуалів, що містять символи і символічні системи в їх кореляціях. За допомогою символу віруюча людина формує модель світу, будує плани поведінки, орієнтується в історичному та соціальному просторі, пристосовується до навколишнього середовища в повсякденному житті. На думку Е. Кассірера, «людина не може жити в світі правильних фактів або відповідно до своїх природних бажань і потреб, вона живе, швидше за все, серед уявних емоцій, в надіях і страхах, серед ілюзій та їх втрат, серед своїх фантазій і мрій» [Кассирер Э. Избранное. Опыт о человеке. – М., 1998. – С. 30]. Отже, потрібний певний проміжний елемент, що може поєднати реальність з людиною, наприклад, міф, який сприймається свідомістю за допомогою символів. Міф, мова, релігія, традиція тощо – компоненти символічної грані реальності, нитки, з яких сплітається символічна мережа, певний тип людського буття.

Без сумніву, перебування суб'єкта в просторі ментальних структур або архетипів зумовлює його понятійний контекст. Так, у міфологічному мисленні, що притаманне буденній свідомості і сакральне за природою, містяться поняття-образи, тобто символи, що свідчать про універсальність символічного пізнання світу, яка визначає можливість виробництва нових понять на базі одного й того ж символу. М. Еліаде стверджував, що символи апелюють до екзистенціального виміру, тобто зберігають зв'язок з глибинними витоками життя, виражаючи духовність у життєвому досвіді [Элиаде М. Священное и мирское. – М., 1994. – С. 82].

Характерною особливістю релігійних символів є їх зв'язок з досвідом сприйняття сакральної реальності. Система релігійних символів впливає на діяльність, установки, мотивації людини, визначає інтенсивність світовідчуття. Водночас символи є засобом, за допомогою якого впізнають та розуміють один одного «свої» – представники релігійної спільноти. Конкретною формою матеріалізації та вираження релігійних символів є предмети реальної дійсності, обрядові дії, жести, одяг служителів культу, мова, релігійний живопис тощо. О. Лосев писав про існування двох способів користування речами – безпосередньо-інтуїтивного та мисленнево-дискурсивного [Лосев А. Ф. Диалектика мифа. – М., 1990]. Перший пов'язаний з синкретичним способом пізнання, що містить здатність до образного абстрагування високого порядку, емоційність та чуттєво-тілесну складову. В повсякденному пізнанні цей

спосіб зустрічається рідко, будучи більш характерним для сфери мистецтва, міфу, релігії.

Повсякденні умови людської взаємодії, соціальні форми екзистенції мають символічний зміст, вишикувані в символічну систему, за допомогою якої значення комунікують між собою. Конструювання ідентичності в межах інтерсуб'єктивності постає процесом трансформації індивіда, що переслідує інструментальні цілі через самовизначення учасника комунікації, для якого ідентичність є умовою взаєморозуміння з іншими, а персональна самототожність стає частиною соціальної інтегрованості. В повсякденності суб'єкти комунікації зорієнтовані на досягнення взаєморозуміння, збереження життєвих світів, відносин у малих групах, здатних до досягнення відносної гармонії між контрастними смислами ідентифікації. На сприйняття світу як об'єктивної реальності спрямована мова повсякденності. Мова, як програма організації повсякденності, створює послідовність локутивних актів, що спонукають суб'єкта до ідентифікаційного вибору. Коректне вживання мови означає визнання еквівалентності повсякденності та життєвих практик, комунікацій, що вимагають визначення ставлення до «інших». У зрізах повсякденності ідентичність є зовнішнім корелятом свідомості, що містить образ затребуваної соціальної практики [Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М., 1995. – С. 18].

Основним чинником релігійної сфери життя та характеру комунікації віруючих на повсякденному рівні є релігійна мова. Релігійні терміни і висловлювання, які й складають релігійну мову, в містифікованій формі відображають дійсні відносини природного, соціального, культурного та інших середовищ. Релігійна мова є універсальною емпіричною сферою, в якій реалізуються комунікація, розуміння, обмін інформацією та ідентифікація. Завданням релігійної мови є наближення світу Бога, про якого можна говорити лише за допомогою символів, порівнянь, метафор, парадоксів. Відтак релігійна повсякденність та її компоненти, що утворюють тканину буденної дійсності, постають обов'язковим і невід'ємним підґрунтям релігійної комунікації.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, ідентичність є зрізом буденної свідомості, що пов'язаний із самовизначенням людини в світі, містить стратегії повсякденної поведінки людини. Релігійну ідентичність можна визначити як усвідомлення суб'єктом своєї приналежності до певної релігійної спільноти. Конструювання релігійної ідентичності здійснюється на основі тотожності та відмінності, почуття приналежності до спільноти і, водночас, відособленості від представників інших релігійних спільнот. Одним із чинників конструювання релігійної ідентичності в площині повсякденності є інституціоналізація, що здійснює контроль у сфері

релігійного досвіду. Середовищем формування релігійної ідентичності є габітус – втілений у комунікативних практиках спільноти колективний досвід, що відтворюється в релігійних практиках. До структур повсякденності, що складають основу особистісної та групової релігійної ідентифікації, відносяться ментальні характеристики, символічні дії, ритуали, мова. Перспективу наступних досліджень автор вбачає у виявленні особливостей релігійної ідентичності віруючих сучасного Українського Православ'я.

1.2 Ганна КУЛАГІНА-СТАДНИЧЕНКО. ІНДИВІДУАЛЬНА РЕЛІГІЙНІСТЬ ВІРУЮЧОГО У ЇЇ ПРЕДМЕТНОМУ ПОЛІ ТА ОБ'ЄКТИВНИХ ВИЯВАХ

В статті дається визначення феномену індивідуальної релігійності, окреслене поле її функціональності в духовному світі релігійної особистості, розкриваються особливості взаємозв'язку з конфесійною належністю останньої та ін. Розглянуто особливості прагматичної і гностичної релігійності, рівні останньої.

Ключові слова: *релігійність, релігійність особистості, рівні особистої релігійності, суб'єкт релігійного досвіду, прагматична релігійність, гностична релігійність.*

Актуальність теми. Починаючи вивчення такого неоднозначного явища як індивідуальна релігійність віруючого, дослідник постає перед низкою питань, у яких з необхідністю йому слід визначитись. Передусім, важливо окреслити предметне поле поняття «індивідуальна релігійність» у її загальнорелігійному та конфесійному розумінні. На нашу думку, індивідуальна релігійність не може існувати «взагалі», їй обов'язково властиві прояви конфесійної належності. Сьогодні маємо значне число праць з релігійності суспільства, де наголошується на особливостях соціуму, який надто неоднорідний у своїх віросповідних виборах, у його ставленні до віри та релігії.

Зрозуміло, що значення слів «віруючий» та «релігійний» відрізняються за своїм смисловим навантаженням. Можна констатувати, що властивості «віруючих» вивчені набагато краще, ніж «релігійних», які включені до певної конфесії, віри яких притаманна свідомо світоглядна позиція. Ми погоджуємось з точкою зору, що суб'єктивна релігійність аморфна та не підлягає чіткій каталогізації поза зв'язком із традиційними історичними конфесіями. Індивідуальне завжди осмислюється у контексті певної спільноти, конфесійно-об'єктивне виступає продуктом індивідуально-суб'єктивного вибору. Тут індивіду відводиться значна